

УДК 94(477.54/.62)«17/19»

<http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2601734>

Трубчанінов Микола Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент, начальник
наукової частини Харківського національного
педагогічного університету імені
Г.С. Сковороди

РОЗВИТОК БОНДАРСТВА В СИСТЕМІ ПІДСОБНИХ ВИРОБНИЦТВ ТА ПРОМИС- ЛІВ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ У ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті досліджується процес формування, розвитку та ринкової трансформації бондарства як одного з підсобних виробництв, що існували в селянських господарствах Європейської Росії протягом ХVІІІ – початку ХХ ст. Аналізуються основні етапи та особливості ринкової трансформації бондарського підсобного виробництва. Визначається географія, масштаби, динаміка розвитку та соціально-економічна організація бондарства в селянських господарствах. Особлива увага надається визначенню місця і ролі бондарства в господарському комплексі селянства в соціально-економічному просторі сільської території Європейської Росії.

Ключові слова: бондарство, селянські підсобні промисли, селянське промислове підприємство, селянин-бондар, бондарня, бондарський інструментарій, соціально-економічна організація.

В статье исследуется процесс формирования и развития бондарских подсобных производств и промыслов в крестьянских хозяйствах Европейской России на протяжении последней четверти ХVІІІ - начала ХХ ст. Анализируются основные этапы рыночной трансформации бондарского подсобного производства в крестьянских хозяйствах, их география, масштабы, динамика развития и социально-экономическая организация. Особое внимание предоставляется определению места и роли крестьянского бондарства в хозяйственном комплексе сельского населения и в социально-экономическом пространстве сельской территории Европейской России.

Ключевые слова: крестьянские подсобные промыслы, крестьянское промышленное предпринимательство, крестьянин-бондарь, бондарня, бондарский инструментарий, социально-экономическая организация, сырьевая база бондарства.

The article examines the process of formation, development and market transformation of jointing as one of the subsidiary industries that existed in the peasant farms of European Russia during the seventeenth and early twentieth centuries. The main stages and features of the market transformation of Bondar subsidiary production are analyzed. The geography, scale, dynamics of development and socio-economic organization of association in peasant farms are determined. Particular attention is paid to determining the place and role of joint venture in the economic complex of peasants and in the socio-economic space of the rural area of European Russia. The raw material base of the peasant association and the peculiarities of the use of various types of wood for the manufacture of cooperative products, the structure of peasant bonds and a set of woodworking

machines and tools used by Russian peasants-bonders are studied in detail. The author has argued that without a detailed study of the development of people's cooperation in peasant farms as auxiliary non-agricultural craft, it is impossible to objectively understand the socio-economic development of European Russia during the seventeenth and early twentieth centuries, that the importance of developing the problem under study is dictated by the urgent need for a modern rethinking of many essential aspects. the history of cooperative production in Russia.

Particular attention is paid to the definition of the place and role of peasant socialization in the economic complex of the rural population and in the socio-economic space of the rural areas of European Russia. After studying the historical development of peasant cooperation during the seventeenth and early twentieth centuries. it is argued that during this period of association, as an essential component of the national economy and culture, developed under extremely favorable conditions. Everyday practical needs of both rural and urban population of European Russia have led to the mass development of this peasant non-agricultural fishery. It was during this period that the peasant households finally formed the technology of cooperative production, especially the use of different types of wood, the whole set of bondware machines and tools, a system of standards for forms and volumes of cooperative products. Peasant masters-bonders were well aware of the qualities of different breeds of wood, possessed all the secrets of bondage, therefore their products were marked by strength, durability, quirkiness of the carving, refinement of decoration and ornamentation.

Key words: cooperative, peasant subsidiary industries, peasant industrial entrepreneurship, peasant cooperative, cooperative, cooperative toolkit, socio-economic organization.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що в Росії бондарство як важлива галузь підсобного неземлеробського виробництва здавна було важливим заняттям сільського населення. Протягом XVIII – початку XX ст. повсякденні практичні потреби сільського населення Європейської Росії зумовили масовий розвиток в селянських господарствах підсобних деревообробних виробництв та промислів, серед яких особливо виділялося бондарство. В цей час бондарство належав до ведучих галузей народного господарства Європейської Росії і задовольняло майже всі потреби її населення в різноманітних бондарських виробках. Тому без детального дослідження розвитку народного бондарства неможливо об'єктивно зрозуміти соціально-економічний розвиток України протягом XVIII - початку XX ст. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії селянського бондарства. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження історії бондарного промислу представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень свідчить, що наукова проблема історія розвитку бондарства в багатьох селянських господарствах Європейської Росії у XVIII – на початку XX ст. не завжди привертала увагу дослідників, Серед нечисленних публікацій, що стосуються окремих аспектів історії бондарства в Європейській Росії, слід особливо визначити дослідження таких авторів А.А. Арцибашев [1], О.О. Васильчиков [2], Я.Е. Водарский, Є.Г. Истомина [3], В.П. Воронцов [4], П.А. Гасселукус [5], М. Гуревич [9], С.М. Дубровський [9], О.О. Кауфман [13], О.О. Рыбников [17] та деяких інших. Історіографічний аналіз цих робіт дозволяє зробити висновок, що попередниками був зібраний і узагальнений значний фактичний матеріал, але переважно на загальному тлі розвитку деревообробних промислів Європейській Росії. Дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Це й зумовило авторський інтерес до дослідження розвитку кустарного бондарства в селах Європейській Росії, яке ґрунтується на комплексі різноманітних за походженням джерел.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації та реконстру-

кції процесу розвитку бондарства в системі підсобних виробництв та промислів, існували в селянських господарствах Європейської Росії протягом XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи обрану проблему, необхідно відмітити, що XVIII – початок XX ст. ввійшли в історію Росії як період досить широкого і динамічного розвитку бондарського як підсобного виробництва багатьох селянських господарств Європейської Росії. Весь цей період бондарство в промислових селянських господарствах належало до ведучих галузей народного господарства Росії, в якому в різні історичні періоди було зайнято від 83 до 240 тис. селянських майстрів-бондарів. Географія селянського бондарства на протязі XVIII – початку XX ст. залишалася достатньо широкою. Майже в усіх регіонах Європейської Росії у різній ступені, залежно від наявності лісу та ряду соціоекономічних факторів, а також з урахуванням місцевих господарських традицій зустрічалися центри цього промислу, в яких селяни-бондарі з покоління в покоління передавали поважливе відношення до дерева, вміння користуватися спеціалізованим бондарським інструментом, збагачували необхідні знання та навички. Проте, на географію бондарного промислу в Європейській Росії впливала, більш ніж у інших галузях кустарної деревообробки, ступінь лісистості місцевості чи ж присутність у довколишніх лісах деревних порід, що найчастіше використовувалися при виготовленні бондарського посуду, а саме дуб, осика, тополя, липа, вільха, береза, бук, каштан, сосна, ялина, кедр, модрина, ялівець.

Так, В'ятська, Костромська, Новгородська та інші надзвичайно багаті на ліси губернії значно випереджали інші губернії по масштабам розвитку бондарського виробництва в селянських господарствах. Наприклад, лише в селах Арзамаського, Ардатовського, Нижегородського і Семіновського повітів Нижегородської губ. виготовленням бондарського посуду займалися 1300 промислових селян. Але до перелічених губерній примикали і менш лісисті Казанська, Пензенська, Тамбовська

та Курська губ., які відносилися до району розповсюдження дубу – сировині, якій у галузі селянського бондарювання віддавалася найбільша перевага.

Протягом останньої чверті XIX – початку XX ст. поступовий розвиток бондарної техніки вирішило проблему виготовлення великих дерев'яних посудин, необхідних не тільки в домашньому побуті, але й у різних промислах – шкіряному, фарбувальному та ін. Бондарний промисел розвивався й задовольняв майже всі потреби сільського населення в різноманітних бондарських výroбах – бочках, діжках, Селяни виготовляли в своїх бондарнях самий різноманітний товар: клепку дубову, клепку осикову, клепку цементну, липова дощечка, бочки, діжки, дерев'яні цебра, баклаги, барила, кружки, корита та багато інших предметів господарського призначення та домашнього побуту. Клепки – трапецієподібних або овальних (параболіческо-округлих) по краях дерев'яних плашок, які майстри одержували від розкладання кражів різних розмірів і потім стесували до необхідної товщини. З клепки селяни-бондарі виготовляли посуд. Для зберігання сипких речовин селяни виготовляли схожі вироби, але замість клепок в них використовувалися пиляні дощечки. При цьому клепка і липова дощечка звичайно становлять до 80% усієї продукції бондарного промислу. Поступовий розвиток бондарної техніки вирішило проблему виготовлення великих дерев'яних ємкостей, необхідних не тільки в домашньому побуті, але й у різних галузях фабрично-заводської промисловості. Будучи матеріалом для виготовлення твердої тари (бочки), ці вироби споживалися в значних кількостях багатьма галузями фабрично-заводської промисловості. Найбільш великими споживачами були нафтовидобувна, нафтопереробна і крахмально-паточна промисловість, де були потрібні в якості основної тари бочки з осикової клепки; олійна, масложирова, виноробна лакофарбова галузі промисловості могли розвиватися без тарних бочок із дубової клепки; виробництво будівельних матеріалів (цемент, вапно, алебастр та ін.) вимагало мільйони клепки. Все частіше виготовлена в селянських господарствах-

лепка ставала також об'єктом експорту, зокрема дубова клепка масово вивозилася на продаж у Францію.

В більшості сіл Європейської Росії селяни працювали в своїх бондарнях переважно в літню пору року, адже саме тоді було набагато легше висушувати та обробляти деревину, збирати вироби. Окрім цього, саме в літній період спостерігався найвищий попит на бочки, кадовби, баклаги, цеберки, дійниці та інші бондарні вироби. Проте значна кількість бондарів продовжували працювати і взимку. Це були, здебільшого, малоземельні бондарі, сім'ї яких жили переважно за рахунок продажу бондарних виробів. Підсобні виробництва було для таких селянських господарств основним заняттям, тому, вони змушені були бондарювати цілий рік, а не посезонно. Щоправда, вважалося, що в літній період року продуктивність праці бондаря, завдяки попиту на його продукцію, була вищою, тоді як взимку він міг працювати не поспішаючи, ретельніше та старанніше виготовляючи вироби.

Звичайно у будь-якій місцевості Європейської Росії селянин-бондар завжди вважався висококваліфікованим фахівцем. Промисел за своєю технологією був досить складним, вимагаючи значну кількість різноманітних інструментів і пристосувань, повний набір яких мали деякі бондарі. Крім звичайного теслярського та столярного інструмента, в селянській бондарні був потрібний ще й спеціальний верстат, лава-щеміло, косар, шляхти, фуганок, струги, «чертилка», зауторник, натяги та ін. Для отески клепки використалися ножі різних форм.

Асортимент порід дерев, якими користувалися сільські бондарі, був вельми різноманітний. Але будь-який з видів, що вживався в селянському бондарстві, повинен був відповідати певним умовам: легко колотися, оброблятися різанням, зстругатися, пилятися, бути достатньо пружним, при розпарюванні легко гнутися. Звичайно для виготовлення бондарного товару селянські майстри використовували такі породи деревини, як дуб, осика, тополя, липу, вільху, березу, бук і каштан, а з хвойних порід сосну, ялину, кедр, модрина та

ялівець. Вибір деревини для виготовлення бондарних виробів залежав від функціонального призначення виробу, його місця в господарському комплексі населення та багатьох ринкових факторів. Бондарство залишалось одним із найважливіших елементів народної виробничої культури, в якому відображалися світоглядні, господарські та естетичні уподобання селянства.

Майстри кінця XVIII – початку XX ст. завжди добирали деревину не лише з урахуванням її доступності й ціни, але й із урахуванням хімічних і механічних властивостей, а також у відповідності з функціональним призначенням самого виробу. Так, серед листяних порід Європейської частини Росії особливо виділявся дуб, деревина якого важко різалася, але добре кололася, після розпарювання ставала гнучкою, що було необхідною якістю при виготовленні бочок. Щільна і важка дубова деревина добре сушилася, мало коробилася, консервуючи речовини, що містилися у ній, оберігала вироби від ураження гнильними мікробами. Деревина дубу не боялася вологи і після занурення її у воду ставала ще міцнішою. Дубові бочки можна було тримати у сирих приміщеннях, на вулиці під дощем, заривати у землю. Дуб вважався пластичним, стійким до солей і кислот, тому з нього звичайно робили великі ємності, які служили багато років для соління й квашення овочів, зберігання м'яса та м'ясних продуктів. Проте, дуб наприкінці XIX - XIX ст. вже ставав дефіцитним лісовим товаром й найкращою заміною йому у бондарському виробництві стала осика. Клепки з неї найчастіше йшли на виготовлення посуду, призначеного для різних солінь та квашень. Широко використовувалися в селянському бондарському виробництві стала і липа, бо бондарський посуд з липи добре зберігав продукти, не додаючи їм ніяких сторонніх запахів та присмаку. Зокрема, саме бондарська тара з липи вважалася кращою для перевезення і зберігання вершкового масла.

З ялинової деревини, яка відрізнялася легкістю, невеликою смолистістю і не всмоктувала вологу, селяни-бондарі найчастіше виготовляли ємності, призначені для зберігання молока і молочних продук-

тів, зокрема молочні відерці та дійниці. Посуд з ялинової клепки виходив легким, трохи вбирав вологу і легко мився. З ялинової деревини селяни також робили ємкості для зберігання вершкового масла та маслоробки. Сосну сільські бондарі вважали стійкою до корозії та легкою в обробці. Соснові бочки і діжечки нерідко називали «смолевками» або «смолянками», але зберігати в них продукти було не можливо бо передавався сильний запах. Для дрібного бондарського посуду сільські майстри-бондарі широко використовували деревину ялівцю. Виготовлений з нього бочонки, фляги, кухлі, джбани, солониці мали красивий текстурований малюнок. В такий посуді не скисало молоко, не гіркнуло масло і декілька днів залишалася свіжішою сметана. У невеликих ялівцевих кадушечках селяни часто солили гриби, які набували неповторного смаку та запаху. У південних районах Європейської Росії сільські бондарі використовували бук та каштан. Бук використовували в тих випадках, коли виробу треба було надати особливої міцності.

Техніка виготовлення клепки складалася в розпилюванні колоди на чурбаки («кряжі») довжиною в майбутню клепку, які за допомогою клинів розколювалися на четвертини. Отримані в такий спосіб відколки, вони вважалися краще й міцніше-пилений, потім злегка обтесувалися сокирою або ножами для додання форми дощок для днищ або клепок. Болванки тростин і днища просушувалися під навісом біля двох місяців, іноді досушувалися у печі. Висохлі болванки тесали сокирою, стругали зовні й усередині на верстаті струганком, підганяючи щільно друг до друга. Потім клепки обробляли рубанками таїн. Обручі робили з молодих дубків, в'яза, черешини. Коли всі частини майбутнього виробу були готові, бондар приступав до зборки, що представляла собою складний процес, тому що в клепках (у нижніх кінцях) потрібно було випилити пази зауторником, у які впливало направити кінці дощок днища. Спочатку працювали з тимчасовими обручами й лише після остаточного пригону всіх частин на виріб надівалися дійсні обручі.

Види бондарських товарів, які виготовляли селянські бондарні наприкінці XVIII – початку XX ст., були нескінченно різноманітними. Їх можна умовно об'єднати в наступні групи: посуд для води і рідких речовин – бочка для підвозу води, водянка, цебра, баклага, барило, кадочка із кришкою, кружка з ручкою та ін.; тару для зберігання сільськогосподарських продуктів – бочка для зерна, діжка, барило з одним днищем для квашених овочів та мочених яблук, барило дводонне для напоїв, напівбарило, сальник для м'ясних продуктів та ін.; посуд для різноманітних домашніх потреб – барило або баддя для одягу, бук або тринога для вимочування білизни в зольному розчині, балію для прання білизни й купання, діжа або діжа, дійниця, маслоробки, цебер або згряя, балія та ін.; міри ємності – осьмина, шеснастка, пудовка, чверть та ін.

За відмінностями в технології виготовлення бондарні вироби поділялися на дві групи: одностонні та дводонні ємності. Конструкція та форми цього дерев'яного посуду були простими, раціональними, практичними та виявилися дивно живучими. Будучи необхідною приналежністю навіть найбіднішого селянського господарства, бондарський посуд мав повсюдний попит, що і відображалося на рівномірному розподілі цього промислу по території Європейської частини Росії. Навіть наприкінці XIX – початку XX ст., не дивлячись на широке впровадження в селянському побуті фарфорового та різного металевого посуду, попит на бондарські вироби залишався високим. Його повсюдному фабричному розвитку заважали необхідність використання ручної праці та громіздкість, що утрудняла перевезення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що хоча бондарський промисел мав в Росії багатотисячову історію, проте найбільш масштабний його розвиток в селянських господарствах Європейської Росії припадав на XVIII – початок XX ст. й хронологічно співпадав з періодом ринкової еволюції російського суспільства. Селянське бондарство протягом XVIII – початку XX ст. повсюдно в Європейській Ро-

сії набуло досить масштабного розвитку і відігравали помітну роль в соціально-економічному розвитку цього регіону, особливо в розвитку сільського господарства. Виготовлення та використання різноманітних бондарних виробів належало до найбільш поширених видів господарської

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1911. – 95 с.
2. Васильчиков А.А. Сельский быт и сельское хозяйство в России. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1881. – XV, 161 с.
3. Водарский Я.Е., Истомина Э.Г. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX-XX столетий. – М.: Изд-во Инст-т рос. истории РАН, 2004. – 516 с.
4. Воронцов В.П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры по их поддержанию в России. СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1902. 7с.
5. Гасселукус П.А. Очерки промыслов России. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1899. – 118 с.
6. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. – Пг.: Тип. В.Кишбаума, 1915. – 339 с.
7. Гуревич Н. Экономическое положение русской деревни. М.: Тип. Н. И. Скороходова, 1896. 290 с.
8. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1899. – 249 с.
9. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
10. Ежегодник народного труда / Под. ред. В.В. Черняева. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1898. – 461с.
11. Журнал Совещания о нуждах крестьянских промыслов. СПб.: Тип В.Кишбаума, 1916. - 128с.
12. Журнал Совещания о нуждах промыслов. – СПб.: Тип В. Кишбаума, 1915. – 185 с.
13. Кауфман А.А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. – М.: Леман и Сахаров, 1918. – 333 с.

діяльності сільського населення. На всіх етапах свого розвитку селянське бондарство віддзеркалювала конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин в Європейській Росії.

14. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1900. – 270 с.
15. Обзор состояния сельского хозяйства в Тамбовской губернии // Вестник Тамбовского земства 1912 г. – Тамбов: Тип. губ. земства, 1912. – С.11-14.
16. Отчет Московского губернского земства по развитию сельскому хозяйству. 1914 год. – М.: Тип. градоначальника, 1915. – 141 с.
17. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. – М.: Новая деревня, 1923 – 298 с.
18. Сборник статистико-экономических сведений по крестьянским хозяйствам Орловской губернии. – Орел: Тип. Ф.Степанова, 1914. – 118 с.
19. Сборник статистических сведений по Тульской губернии за 1885 г. – Тула: Тип. губ. земства, 1886. – 163 с.
20. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1903. – 334 с.

REFERENCES

1. Arcybashev A.A. Znachenie kustar-noj promyshlennosti. – SPb.: Tip. V. Kishbauma, 1911. – 95 s.
2. Vasil'chikov A.A. Sel'skij byt i sel'-skoe hozjajstvo v Rossii. – SPb.: Tip. Stasjulevicha, 1881. – XV, 161 s.
3. Vodarskij Ja.E., Istomina Je.G. Sel'skie kustarnye promysly Evropejskoj Ros-sii na rubezhe XIX-XX stoletij. – M.: Izd-vo Inst-t ros. istorii RAN, 2004. – 516 s.
4. Voroncov V.P. Znachenie kustarnyh promyslov, obshhie uslovija ih razvitija i mery po ih podderzhaniju v Rossii. SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1902. 7s.
5. Gasselukus P.A. Oчерki promyslov Ros-sii. – SPb.: Tip. t-va «Obshhestvennaja pol'za», 1899. – 118 s.

6. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija. Obzor dejatel'nosti za 1914 god. – Pg.: Tip. V.Kirshbauma, 1915. – 339 s.
 7. Gurevich N. Jekonomicheskoe polozhenie ruskoj derevni. M.: Tip. N. I. Skorohodova, 1896. 290 s.
 8. Dopolnitel'nyj svod materialov po kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Panteleevyh, 1899. – 249 s.
 9. Dubrovskij S.M. Sel'skoe hozjajstvo i krest'janstvo Rossii v period imperia-lizma. – M.: Nauka, 1975. – 398 s.
 10. Ezhegodnik narodnogo truda / Pod. red. V.V. Chernjaeva. – M.: Tip. I.D. Sytina, 1898. – 461s.
 11. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah krest'janskih promyslov. SPb.: Tip V.Kirshbauma, 1916. - 128s.
 12. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdahpromyslov. – SPb.: Tip V. Kirshbauma, 1915. – 185 s.
 13. Kaufman A.A. Voprosy jekonomiki i statistiki krest'janskogo hozjajstva. – M.: Leman i Saharov, 1918. – 333 s.
 14. Kustarnye promysly: Tekushhaja statistika za 1898/9 sel'skohozjajstvennyj god. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1900. – 270 s.
 15. Obzor sostojanija sel'skogo hozjajstva v Tambovskoj gubernii // Vestnik Tambovskogo zemstva 1912 g. – Tambov: Tip. gub. zemstva, 1912. – S.11-14.
 16. Otchet Moskovskogo gubernskogo zemstva po razvitiju sel'skomu hozjajstvu. 1914 god. – M.: Tip. gradonachal'nika, 1915. – 141 s.
 17. Rybnikov A.A. Melkaja promyshlennost' Rossii. Sel'skie remeslenno-kustarnye promysly do vojny. – M.: Novaja derevnja, 1923 – 298 s.
 18. Sbornik statistiko-jekonomicheskikh svedenij po krest'janskim hozjajstvam Orlovskoj gubernii. – Orel: Tip. F.Stepanova, 1914. – 118 s.
 19. Sbornik statisticheskikh svedenij po Tul'skoj gubernii za 1885 g. – Tula: Tip. gub. zemstva, 1886. – 163 s.
 20. Svod statisticheskikh svedenij po sel'skomu hozjajstvu Rossii k koncu HIH veka. – SPb
- .: Tip. V. Kirshbauma, 1903. – 33